

Н.Б. Мансұров

ф.ғ.к., Түркология ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан (e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz)

Тілдік ұғымдағы «әулие» сөзінің қолданысы

Аңдатпа

Мақалада тіл тарихында кең қолданыс тапқан «әулие» сөзінің тілдік ұғымдағы мағыналық сипаты қарастырылған. Негізге алынған материалдар тілдік деректер бойынша сараланған. Талдау барысында сөздің терминдік, діни, лингвистикалық ұғымдары қаралып, мағыналық тұрғыда қолданылуы және тарихи кезеңдердегі өзгерісі, тілімізде орын алған лексикалық ұғымы мен атқарған қызметі қарастырылған. Сондай-ақ әулие сөзінің жалпыхалықтық қолданыста айналымға енуі, әдеби нұсқасы мен дыбыстық тұрғыда сөйлеу нормасына орай қалыптасуы қамтылған. Сөздің жазба тілден орын алуы мен мағыналық сипаты айқындалған. Әрі әулие сөзінің бүгінде айтылуда белсенді (актив) сөздердің қатарына кірмесе де, тарихи жыр-дастандарда жиі кездесетін кірме сөздің бірі екендігі айтылған. Автор қандай сөз болмасын ол өзге тілге енген кезде мағыналық әрі тұлғалық жағынан өзгеріске түсіп, бейімделетінін, тілде қаншалықты белсенді айналымға еніп, жалпыхалықтық ұғымда пайдаланылғандығын ашып көрсетеді.

Кілт сөздер: әулие ұғымы, әулие атану, әулиелік қасиет, діни таным, діни ұғым.

N.B. Mansurov

Candidate of Philology, researcher Research institute Turkology, Khoja Akhmet Yassawi
International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(e-mail: nurlan.mansurov@ayu.edu.kz)

The Use of the Word "Saint" in a Linguistic Concept

Abstract

The article examines the semantic nature of the word «saint», which is widely used in the history of language. The source materials are differentiated according to linguistic data. The analysis examines the terminological, religious, linguistic concepts of the word, its semantic use and changes in historical periods, as well as the lexical concept and language functions. It also includes the popularization of the word «saint», its formation in accordance with the literary version and the norms of phonetic speech. The place and semantic nature of the word in the written language is determined. It is concluded that the word «saint» is one of the most common in historical verses, although it is not used in modern pronunciation. The author says that the word changes and adapts semantically and personally when it enters another language. In addition, it was revealed how actively the word came into circulation and was used in a nationwide aspect.

Keywords: saint concept, become a saint, sacred concept, religious concept, religious understanding.

Әулие – халық ұғымында ерекше дарын иесі, діндар, тақуа, тұлғалық қасиетке ие адам. Әулие – жалпыхалықтық түсінікте кереметтер иесі, рухани тәрбие беруші, шариғат амалдарына берік тұлға. Ол бойын таза ұстап, көріпкелдік қасиетке ие болған, дүнияуи һәм шариғи ілімге қанық, Алла тағалаға құлшылық еткен пәк, шынайы мұсылман.

Міне осындай анықтама берілген әулие сөзінің шығу төркіні араб тіліндегі уәли сөзінің көпше түрі. Араб тілінің қағидасы бойынша іштей өзгеріске түсу арқылы жасалған көптік форма. Мағынасы тақуа, әулиелік сипатқа ие, қадірлі жан ретінде сипатталады.

Сөздің шариғи мағынасы – күнә істерден басын аулақ ұстау. Алла тағалаға шын мәнінде бойсұнып, тыйым салған дүниелерден тыйылып, Оған құлшылық жасап, кез келген амалды шынайы орындап, тақуалық танытып, иманына берік болу. Жаратушыға серік қоспай, елшісі Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) сүннеттерін ықыласпен орындау.

Әулие араб тіліндегі уәли сөзінің көпше түрі. – ولی (уалииун) *мн. اولياء (әулийа)* 1. близкий-жақын; родной-туған; *рел.* друг божий-жаратушының досы мағынасын береді [1, с. 452].

Тіліміздегі сөздіктерде де жақын, туған; қамқор, таза (діни тұрғыда тақуа адам), тапқыр. *ар. зат.* 1. Діни ұғымда адам тағдырына ықпал жасай алатын «қасиетті» киелі кісі. 2. Қасиетті, әулие, көріпкел. 3. *ауыс.* Ең қадірлі, таңдаулы, керемет. 4. Алланың ерекше назарындағы, сүйікті құлынан бірі болған адам [2, 14 б.].

Уәли – Жаратушының сүйіспеншілік иесі атанған. Сондықтан Пайғамбарымыз (с.а.у.) хадистерінде жақын болу мағынасында жиі кездеседі, яғни Алла тағалаға жақын болу деген ұғымда. Бұл тілімізде Уәлиалла, Уәлиулла, Уәлибек, Уәлихан, т.б. есімдеріне ұласқандығын да атау керек. Мұндағы кісі есімдері де Алла тағалаға жақын болу, досы немесе жарылқаушысы, жебеушісі ұғымын аңғартады.

Қазақ халқының танымында қастерлі ұғымдарды қадір тұтып, оларды киелі санау көнеден жалғасып келеді. Сонау ертедегі халықтың аң-құсқа табынуы, түрлі табиғат құбылыстарын қадір тұтуы, киелі рухқа табынуы, т.б. дәстүрлі мәдениетін айқындайтын дүниелер салт-дәстүрге, жазуға, сонымен бірге тілге де әсерін тигізгендігін атаған жөн. Сондықтан халықтың дүние жаратылысындағы күн, ай, жұлдызға табынуы, төрт түлік малдың иелері ретінде Қамбар ата, Шопан ата, Ойсылқара, Зеңгі баба, Шекшек атадан ниет етіп, қамқорлық күтуі осындай құрметтен қалған.

Әрине, мұның барлығы - Ислам дініне дейінгі көне наным-сенімдер. Алайда күні бүгінге дейін сақталғандығын да атап өту керек. Ал Ислам діні келген кезде мұндай ұғымдар шариғи мазмұнмен толығымен түскен. Қазақ даласына енген діни тақуалық, шариғи үкімдердің сипаты, Алла тағалаға деген құлшылық нәтижесінде тазалыққа ұмтылу, Алланы еске алу үшін зікір салу, діннің ақиқаттығын таныту үшін ілім үйретушілерді әулие санап, пір тұту, т.б. қалыптасты.

Дейтұрғанмен жалпы, халқымызда киелі ұғымдарға табыну ежелден бар дедік. Табиғат құбылыстарынан өзге Тәңір, Ұмай ана, Қызыр ата, оған қоса жер иесі, су иесі, мал иесі, т.б. киелі санау көнеден жалғасып келеді. Міне мұндай қасиеттер де дін Исламмен сабақтасып кетті деуге болады. Ол жайлы да халық арасында айтылатын аңыз-әпсаналардың саны жетерлік.

Ислам діні келген тұста біз арқау еткен әулие сөзінің ұғымы ілімнің сипаты тұрғысынан толығып, бұған дейінгі ұғыммен бірге кеңірек қолданылды. Әулиелер жайлы түрлі аңыздар, қисса-дастандар жазылып таратылды. Олардың мазмұны мен мәні халықтың салты мен жөн-жоралғылары, ырымдарымен сабақтасып кетті. Тіпті кейде әулиелер жарылқаушы, қамқоршы, таңғажайып керемет иесі ретінде бейнеленіп, қарабайыр халықтың басына түскен ауыртпалықтан құтқаратын құтқарушы ретінде сомдалды. Мұндай бейнелеу барысында әулие сөзі сол даналық иелерінің есімдеріне тіркесіп қолданыс тапты. Мысалы, Қарабура әулие, Қоңыр әулие, Азанұр әулие, Шілтер әулие, т.б.

Бұдан өзге әділеттілік пен тәлім-тәрбие беруде дара танылып, сондай-ақ дінді таратып, соңынан өшпестей мұра қалдырған, сиратул мустақим (тура жол) жолында өмірін қиған асыл тұлғаларды да әулие санап, ерекше ілтипатқа бөлеген жандар аз емес. Айталық, ел арасында түрлі кереметтер иесі атанған Баба түкті Шашты Әзіз, Арыстан баб, Ысқақ баб, Шайқы Ибраһим, Иасауи ата, Бекет ата, т.б. осының қатарында. Олар жалпыхалықтың құрметіне бөленіп, қасиет тұтқан жандар. Мұндай әулиеліктерін танып, кереметтеріне тән беріп, ерекше құрметке бөленген жандардың кесенелері мен сағаналары күні бүгінге дейін жалпыхалықтың тәу ететін орнына айналған.

Жалпыхалықтық түсінікте әулие адамзат баласы үшін бір керемет жасаушы, яғни жаратушысына тән кереметтер көрсетуші ретінде құрметтеледі. Оған қоса оның қашанда халық жағында болуы, шындықты тақуалық арқылы нақтылап, әділдік танытып, мәселелердің оң шешіміне жол сілтеуі, үлкен бедел иесі атануға жетеледі. Сол

себепті кейде ел билеген патшалар әулиелерге жақын болуды қалады, оларды барынша, өзіне қызмет жасауға тартып, қолдауына ие болуды мақсат етті. Алайда әулиелер билеушілердің қаруына айналып, биліктің меншігіне тәуелді болуға қарсылық білдірді. Нәтижесінде ел билеушілер мен әулиелердің арасында түрлі келіспеушіліктер туындап, олар түрлі келеңсіздіктерге әкеп соқтырды. Кейбірінің сондай тәуелділікке бармауы, яғни келіспеуі өміріне қауіп төндіріп, зиян келтірді. Тарихта олар жайлы айтылған деректер көптеп кездеседі. Ал сондай зұлымдық жасаған ел билеушілерге қарсы бас көтеріп, қозғалыстар ұйымдастырып әрі оны басқарып белсене күрескен әулиелер саны да аз болған жоқ.

Әулие сөзі тек қана Ислам дініне ғана тиесілі емес, басқа діндерде де кездеседі. Христиан дінінде «великомученик-ұлы шейіт», яғни ұлы қасірет шегуші; «мученик-шейіт», қасірет шегуші, т.б. ретінде көрінеді. Қала берді, оларға ерекше құрмет көрсетілген, құрметтеу күні тағайындалып, оған діни мейрам ретінде қарау, соларға арнап шоқыну, сый-сияпат көрсету, т.б. жоралғылары да болған. III-IV ғасырларда ел билеушілердің жарлықтарымен әулиелердің саны тым көбейтілген деген мәліметтер бар.

Түркі халықтарының ертедегі шамандық түсінігінде де бақсыларды әулие санау, оларға бағыштап құрбандық шалу, құдіретіне сену, сыйыну, т.б. әрі Алла мен Тәңірді бір тұтқандығы жазылып та, айтылып та келеді. Мұндағы негізгі ұғым сол әулиелік қасиетті аңғартады. Сол себепті шамандық салт-сана мұсылмандық наныммен араласып кетті дейді Ш.Уалиханов [3, 170 б.].

Ислам дінінде әулие жайлы ұғымның орны өзгеше. Қасиетті Құран Кәрімнің 42 аятында әулие (көпше түрде) үлгісінде қолданылады. Онда көп ретте Алла тағаланың достары мағынасында келеді. Айталық, Юныс сүресінің 62 аятында былай делінеді:

أَلَا إِنَّ أَوْلِيَاءَ اللَّهِ لَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ

Мұны біліңдер! Расында, Алла тағаланың достарына хауіп-қатер жоқ әрі олар қайғырмайды [4, 216 б.].

Пайғамбарымыз Мұхаммедтен (с.а.у.): Алланың уәлилері кімдер? деп сұралғанда, Пайғамбарымыз: «Олар сондай адамдар, оларды көрген кезде Алла тағала еске түседі» деген. Міне адамдық қасиеті мол, болмысы әдепті, жүздерінен иман нұры шашылған, кішіпейіл, Алла тағалаға жасаған амалдары шынай жандар – әулиелер.

Бір сөзбен айтқанда, әулие әділеттілік үшін күрескен жандар. Өзінің мүддесін ғана емес, жалпы бұқара халықтың мүддесін ойлайтын

діндар адам. Сондай-ақ Жаратушының қалауын іске асыратын, оның ілімін толық игеріп, өмірін соған арнаған жандар. Олар өздерін Алла тағаланың жердегі өкілі ретінде санайды.

Ислам дүниетанымында және жалпыхалықтық ұғымда дін үшін күрескен қайраткерлерге құрмет көрсету мұсылман елдерінде бар үрдіс. Кейде оны тұқымдық, туыстық тұрғысынан да жалғасын тапқан «әулие тұту» көріністері ретінде қабылдау да орын алған. Ол дәстүр жалғастығы, киелі қасиеттің, әулиеліктің тұқым қуалаушылық, яғни ұрпақтар арасындағы рухани сабақтастықты білдіреді деп танылады.

Расында, мұндай жалғастық кездесетіні жасырын емес. Айталық, ата тегінде бар әулиеліктің кейбір белгілері келешек ұрпаққа жалғасуы бек мүмкін. Ғылымда тұқым қуалаушылыққа тән белгілер тірі ағзалардың ортақ қасиеті екендігі келтірілген. Олай болса, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасатын кереметтер, әулиелікке тән сипаттар, т.т. болған. Ал бүгінде әулиелікті танытатын керемет иелері жоқтың қасы. Себебі қоғамда орын алған түрлі саяси, экономикалық һәм әлеуметтік мәселелер мұндай жалғастықтың жолындағы ізгіліктердің сабақтастығына кері әсерін тигізді. Өйткені әлемдік деңгейдегі байланыстар, некелік араласу, түрлі мәдениеттердің қарым-қатынасы бәрі-бәрі жақсылығы мен қоса әрқандай зиянды нәрселерді де алып келді. Нәтижесінде қасиетке ие болған жандардың бүгінгі ұрпақтары бабалар ұстанған киелі кереметтерден алшақтап, қол үзіп қалды.

Бұл бәлкім тәуелсіз елдің сыртқы елдермен, ұлттық танымы өзге, дәстүрі мен жоралғылары, жат халықтармен жақындасу, достасу, тығыз байланыс орнату дегенді меңзесе керек. Алайда кез келген нәрсенің екі жағы барын ескерсек, біз сөз еткен алшақтық осыдан көрініс табады. Ал тәуелсіздік алу арқылы жеткен жетістігіміз – өткенімізді қайта жаңғыртуға жол ашты. Тілімізбен, дінімізбен, тарих қойнауына кеткен рухани қазыналарымызбен қайта қауыштық. Соның негізінде киелі дүниелерімізді қастерлеуді қолға алдық. Ескіліктің бірі болған әулиелік қасиеттерді танып, ондай қасиет дарыған тұлғаларды анықтап, олардың қабірлерін қалпына келтірдік. Кейбірінің жатқан жерлерінде күмбездерін көтеріп, қараусыз қалған кесенелерін безендіріп, жандандырып, қастерлеп, зиярат жасауды қайта жандандырдық.

Бұл сол біз сөз еткен әулие ұғымын қайта жаңғырту, оған деген көзқарасты қайта қалпына келтіру. Себебі кешегі кеңес заманы тарих пен мәдениеттің құнды дүниелерін ескермей, мұндай әулиелік қасиеттерді қастерлемей, керісінше, оны діни аңыз-әпсаналар

қатарындағы қиялға негізделген, ойдан шығарылған қойыртпақ нәрсе деген жаңсақ пікір қалыптастырған болатын. Сонау көнеден қалыптасып, бертін келе ислам дінімен араласып, сонымен жапсарласып, тіпті кейде толығып кеткен әулие, әулиелік қасиеттер ескерілмеді. Кейіннен оларға мүлдем тыйым салынды.

Адамзат баласының өмірінде Алла тағала кейбір жандарға терең білім алуды, дінге берік, шариғат амалдарын бұлжытпай орындайтын тақуа болуын қалайды. Мұндай мүмкіндікті тиімді қабылдай білген жаратушының пендесі көпшілік қол жеткізе алмайтын нәтижелерге жетеді. Алланың шынайы құлы, тақуа болған мұндай жандар даналық иесі атанады. Олар Жаратушы тарапынан қолдауға ие болып, ерекше қасиеттерді меңгеріп, түрлі кереметтер мен ғажайыптар көрсете алады. Ел ішінде даңқтары артып, әулие атанады. Заманында әулиелер қатарында көрініп, танымалдылыққа ие болған шейхтар, ишандар, ахундар, т.б. болуы осының мысалы. Сөз жоқ, бұл санаттағы атақ-лауазымдарға жеткен асылзаттардың сенімдерінде бұзықшылық жасау, нәпсінің құлы болу, ашкөздік, өзімшілдік, кекшілдік, тәкаппарлық, т.б. жаман қылықтар мен ойлар болмаған.

Расында, Алла тағалаға шынайы құлшылық етіп, оның елшісіне шын ниетімен сенген жандар керемет қасиетке ие болады. Ислам дінінде пайғамбарларға мұғжизалар берілсе, олардың жолын ұстанушыларға ерекше қасиет дарытқан. Міне солар әулие атанған. Әйгілі Имам Әбу Ханифаның «Әл-Фихрул акбар» еңбегінде «Әулиелердің көрсеткен кереметтер хақ» деп келеді. Сөз жоқ, Ислам тарихында әулиелігімен танылған тұлғалар жетерлік. Олардың қатарында Хасан Басри, Абдулқадір Гейлани, Абдулхалқ Ғыждуани, Мәулана Жалалиддин Руми, Баязид Бистами, Баһауиддин Нақшибанди, Қожа Ахмед Иасауи бар.

Тарихи әлеуметтік мәселелердің де дінде алар орны өзгеше. Қазақ даласындағы діннің қалыптасуы әулие ұғымына өзіндік әсер етті деуге болады. Өйткені әр кезеңде сөздің халықтың қабылдауында әрқалай қалыптасып, дамыды. Айталық, IX–X ғасырларда сөз Алла тағала жайлы ілімді толық игерген, ол туралы сырларды білуші, құпияларды аша білетін, көреген сипатында танылса, кейінгі кезеңдерде ол толығып, яғни Алла тағаланы еске түсіруші, оның нұрымен нұрланған ретінде қабылданды.

Ерекше атап өтетін жайт, сопылықта әулие сөзі жүйелі айналымға енді. Олар сан жағынан да артты. Деректер бойынша әулиелер саны 356-ға жеткендігі келтіріледі. Мұның басты ұстанымы

онда рухани көсемі, көшбасшысы қалыптасқан құрылымдық жүйенің құрылғандығы. Сол себепті мұнда сопылықтың рөлі айрықша көрініс тапты. Бауырластық, пір, шәкірт тәрбиелеу кең қолға алынды. Осы кезде әулиенің қоғамдағы беделі артып, атқаратын қызметі ерекшеленді. Кей зерттеушілер сопылық пен әулиенің қатарлас дамығанын, сондай-ақ бұл құбылыстың діни танымды қалыптастыруда шешуші мәнге ие болғандығын атайды.

Сондай-ақ сопылық әулиелердің ойлары мен тұжырымдарына да маңызды орын берілгендігі кездеседі. Айталық, Зун-Нун әл-Мысри (IX ғ.) сопы өзінің ертедегі айтқан тұжырымдарында әулие теософиялық термин ретінде қалыптасты дейді. Ал ат-Тустари, әл-Жунайда және әл-Харраз сияқты авторлар әулие – діни тәжірибеде толыққан, жаратушы туралы білімді игерген адамдар. Оларға тылсым дүниенің сырлары мәлім әрі олар Жаратушымен жүздесе алады деген ой түйеді [5, 45 б.].

Демек, тарихи кезеңдерге орай әулие ұғымы қастерлі сипатқа ие болған деуге болады. Осының салдары негізінде шығармашылықта аңыз-әпсаналарда әулие сипаты кеңінен орын алған әрі киелі бейне ретінде толыққан. Бір сөзбен айтқанда, әулие жалпыхалықтың салт-дәстүрімен сабақтасып, наным-сенімдері арқасында толық орныққан. Мифологиялық, шаманистік қала берді, әруақтарды құрметтеу негізінде ислами түсініктің бір сипаты ретінде әбден кірігіп кеткен. Нәтижесінде әулие көріпкел қасиет иесі, жарылқаушы, қамқоршы, т.б. бейнеде танылған.

Міне сондықтан әулие жайлы ұғым Ислам дінімен толығып, дамыды дегенде осыларды басшылыққа аламыз. Өйткені халықтың жадындағы әулиелік сипат осыны айғақтайды. Бұл көпшіліктің санасындағы әулие танымы, яғни Алланың досы, тақуа, дінге берік, тылысым дүниедегі кереметтері мол толық адам.

Шығыс пен түркі халықтарында мифтік, діни сарында жазылған көптеген дастандар мен поэмалар бар. Онда көп ретте аңызға негізделген бейнелер сипатталады. Алайда ол бейнелердің біршамасы өте күрделі болып келеді. Айталық, кей ғалымдар Қызыр алейхи сәләмді архаикалық көзқараста қарап, тек қана ислам ықпалымен пайда болған деп түсіндіреді. Қызыр туралы әрбір халықтың ғасырлар бойы ұстанып келетін ерекше түсінік қалыптасқан. Қазақ фольклорында Қызыр баба (Қыдыр) – ел аралап жүрген ақ киімді, ақсақал кейпіндегі әулие, адамға қамқоршы, бақыт, дәулет беруші, әртүрлі қиындықтардан қорғаушы [6, 371 б.].

Әрбір еңбектің мән-мазмұны өзгеше қалыптасып, оның берер жемісі де айрықша болатынын ескерсек, әулиелік жайлы айтылған дүниелер де өз заманына сай қолданыс тапқан ұғымын ғана айшықтай алады. Ал бүгінде ол ұғымдардың сипаты ертегілер әлеміндегі мистикалық бейнелердің болмысы ретінде қабылданады. Десек те, адамзат баласының Жаратушысымен арасындағы дәнекер бола білетін жандар бар болса, олардың басты кейіпкері – әулиелер.

Ислам дінінде әулие ұғымы кең таралған. Пайғамбарымыз Мұхаммед (с.а.у.) сахабаларын, табиғиндарын, таба табиғиндарды және одан кейінгі танылған тұлғаларды да ерекше дәріптеп, сый құрмет көрсеткен. Ал Пайғамбарымыздың (с.а.у.) туыстары мен ұрпақтарына деген құрмет әлем мұсылмандарының барлығына тән. Арғы тегі хазіреті Пайғамбарымыз Мұхаммедтен (с.а.у.) тараған ұрпақтарға көрсетілетін ілтипат тіптен өзгеше. Қарапайым халық оларды ерекше әлеуметтік-мәртебелі тапқа жатқызып, «қожа» атауымен ардақтаған. Өйткені олар дінді тарату жолында барлық күш-жігерлерін салып, халықты имандылыққа шақырып, шариғаттың амалдарын меңгертіп, діннің түрлі саласында білімдерін жетілдіруге атсалысқан. Соның негізінде әулиеліктің алғашқы жолдары салынған.

Жалпы алғанда, әулиелік, олардың көріпкелдігі, кереметтері, ерекше қасиеттері жайлы деректер тарихта жетерлік орын алған. Кейбірі аңыз ретінде құрылса, кейбірі ертегі іспетті болып келеді. Тіпті ірі шығармалардың өзінде арагідік әулиелік сипаттағы көріністер кездесіп қалады. Сондықтан тақуа әрі көріпкел бейнесіндегі әулиелер жайлы жеке еңбектердің де жазылғандығы осыны растайды. Солардың бірі – «Тазкират әл-Әулия». Бұл еңбек – өмірбаяндық шежіре. Онда әулиелердің тылсым дүниемен байланыстары, кемеңгерліктері мен тақуалықтары барынша кең сөз етілген.

Әулиелердің өмір тарихы, алған білімі, салты, ұстанымы, ойлары жайлы жазылған еңбектер біршама. Олардың алғашқысы әрі ауқымдысы әйгілі ортағасырлық ғұлама, хадистанушы, тарихшы Әбу Нуайм әл-Исфahanидің (430/1038) «Хиләтул әулия» (حلیۃ الأولیاء) еңбегі. Еңбек негізінен көзі тірісінде жәннатпен сүйіншіленген он сахабадан (*ашара мубашара*) басталып, табиғин, таба табиғин, сопы, әулиелердің өмір деректерінен құрылған. Онда 800-ге жуық әулиенің өмірбаяны хронологиялық тәртіпте, қасиеттеріне қарай рет-ретімен берілген [7].

Негізінен Әбу Нуайм әл-Исфahanи әулиенің ерекше қасиеттерін сөз етеді. Ол олармен кездескенде Алла тағаланы еске салады дейді.

Әулиелердің бойындағы қасиеттерді де жақсы келтіреді. Оның айтуынша: «Олар қиындықтар мен бақытсыздықтарға төтеп береді, аз тамақты қанағат тұтады, киген киіміне мән бермейді, дүниемен алданбайды. Өмірлерін Алла тағалаға бағыштап, Оның сеніміне адал, ғибадаттарын толығымен орындайды, қызметшінің құқығын құрметтейді, «туыстарының» арқасында тауларды тесіп, теңіздерді жарып, адамдардың қажеттіліктеріне көмектеседі, зорлықшыл, пысық және әділетті, жүздері нұрланып тұрады».

Бір айта кететін жайт, әулиеліктің тектік сипатын айырмай қарастыратын еңбектер де бар. Айталық, сопылық әдебиеттерде әулиелік мәртебесіндегі тақуа әйелдер жайы сөз етіледі. Онда сопылықта Аллаға шын жүректен қызмет етуді мақсат еткенде әйел не ер тегі тұрғысынан ерекшеленбейтіні келтіріледі [8, s. 16].

Жалпы, әлемнің бірнеше тілінде жазылған белгілі бір аймақта әрі белгілі мерзімде, яғни уақыт аралығында өмір сүрген әулиелер жайлы еңбектер көп. Айталық, үнді, мағриб өңірлерімен қоса Хижаз және Иемен, т.б. елдердегі әулиелердің өмірлері мен қасиеттерін жазып қалдырған еңбектер бар. Түрік тілінде әулиелерді сипаттайтын еңбектер шығыс пен батыс бөлігіндегі жазылғандар жеке-жеке кітап болып жарық көрген [9].

Мұндай әулиелік бейнедегі еңбектер қатарында үлкен орын алатын аударма кітаптар мен түрік тілінде арнайы жарық көрген он екі томдық энциклопедияны да ерекше атау орынды [10].

Ел мен жердің киесі бар дегенді тілге тиек етсек, онда бүгінгі қазақ жерінің де әулиелерге толы өңірлерін көреміз. Айталық, Оңтүстік пен Сыр бойындағы жер-су атаулары мен тау-тастары сырға толы мұралардың қатарында. Аңыз бен әңгімеге толы Қаратау бөктеріндегі Ысқақ баб, Құш ата, Укаш ата, Жылаған ата, т.б., Сыр бойындағы Арыстан баб, Ұзын ата, Асық ата, Жабай ата, т.б. осы айтылғандардың мысалы. Ал Маңғыстау өңірі 362 әулие өмір сүрген киелі мекен. Бүгінде олардың әрқайсысы кереметке толы көпшілік зиярат ететін қасиетті орынға айналған. Бұл елдімекендердегі әулиелер жайлы жазылған еңбектер де қазақ тілінде жарияланған туындылар ретінде жоғарыда аталған жинақтар қатарын толықтыра түседі.

Тілдік ұғымдағы әулие сөзінің қолданысы, көп ретте жазба тілдегі тарихи шығармаларда кездеседі. Алайда ауызекі сөйлеу тілінде арагідік айтылатыны бар. Мысалы, әулие болып кету, әулие санау, әулиедей ұлықтау, т.т. ұғымда. Бірақ бұл біз сөз еткен әулие мағынасында емес, негізінен ауыспалы мағынада қолданылады, яғни

ұлықтау, қастерлеп көтермелеу, даңқын асыру, мадақтау, т.б. Бұл жайлы В. В. Радловтың анықтамасын келтіруге болады: «ауліја-святой; сенің ақаң шындап ауліја болуп туро-твой отець, право, живеть как святой» [11, 77 б.].

Қазақ тіліндегі түсінік – пәк, таза, әрбір ісі кереметтерге толы, діни қайраткер саналатын адам. Өлшемдік жағынан лауазым-атақ, дәреже болмағанымен әулиеге көрсетілген құрмет пен қошамет соған лайықты.

Әулие اولياء (әулийа) сөзінің қолданысындағы дыбыстардың үйлесімі қазақ тілінің дыбыстық табиғатына сай келеді. Мұндай тілдік құбылыс дыбыс үндестігіне сәйкес. Өйткені әулие сөзінің құрамындағы дыбыстар бірінғай жіңішке дыбысталады – әу-ли-е. Араб тілінде -а дыбысы болғанымен -ә дыбысы жоқ. Алайда дыбысталуы жіңішке болуына әсер ететін дыбыстар бар. Мысалы, дыбысталуы жіңішке тә-ت, сә-ث, дәл-ذ, зәл-ذ, ләм-ل, мим-م, нун-ن т.б. бірімен келгенде дауысты дыбыстардың дыбысталуы қазақ тіліндегі жіңішке дауысты дыбыстарға сәйкес дыбысталады. Мейлі ол сөз басы болсын, мейлі ол сөз ортасы болсын жалпы сөздің дыбысталуына негізделеді де тіліміздегі жіңішке дауысты дыбыстардың бірімен айтылып, жазылады. Мысалы: تعلیم тәлим-тәлім, أثر әсер-әсер, دستور дәстүр-дәстүр, لذت ләззәт-ләззәт, مجبور мәжбүр-мәжбүр, مدنيت мәдәнийәт-мәдениет т.б. [12, 29 б.].

Кезінде түрік тілінің дыбысталуын зерттеген Э.В. Севортян «көрші тұрған дауыссыздың дауыстыға әсері кейде түбірдегі дауыстының өзгеруіне себеп болады» деген [13, 123 б.].

Сондықтан араб кірме сөздерінің жуан, жіңішке дыбысталуын алғаш түп нұсқадағы, яғни араб тілінің өзінде жуан, жіңішке дыбысталуын негізге алу керек. Ал жазба тілдегі сөздер мен ауызекі сөйлеу тілінен орын алған сөздердің өзіндік орны бар. Өйткені кейде кірме сөздердің қалыптасуына мұның да әсері бар. Бұл жөнінде Р. Сыздықова XIX ғасырда ортақ діни ұғымдар (әулие, Құдай, күнә, садаға, жауап, үгіт, тамұқ, бұ дүние, т.б.) халықтың тіліне сіңіп кеткен араб-парсы сөздерімен беруді ұстанған дейді. Сондай-ақ қазақ тіліндегі мұсылманша әдебиеттен жалпы сол кездегі қазақша жазба дүниелерден айырмасы – мұнда араб-парсы сөздері ауызекі сөйлеу нормасы бойынша (дыбыстық игерілуі жағынан) қолданылғандығын айтады [14, 278 б.].

Түйіндей келгенде, әулие сөзі жалпыхалықтың тіліне әбден сіңісіп кеткен. Дыбыстық тұрғыда сөйлеу нормасы қалыптасқан, жазба

тілде орныққан, мағыналық сипаты айқындалған кірме сөздер қатарында. Сондықтан жазылуда жиі кездесетін тұсы тарихи дастандар мен жырлар болса, бүгінде айтылуда актив сөздердің бірі болмағанымен ауыспалы ұғымда ауызекі сөйлеуде кездеседі.

Тағы бір айта кететін жайт, тілімізде «әулие әнбие» тіркесі қолданылады. Мұның да берер ұғымы бір. Мұндағы әнбие араб тіліндегі нәби, яғни пайғамбар ұғымындағы сөздің көптік формасы. Екі көптік формада тіркескен сөздің беретін мағынасы – әулие.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Арабско-русский словарь. – Ташкент: «Камалак», 1994. II том. – 484 с.
2. Мансұров Н.Б. Қазақ тіліндегі діни терминдер сөздігі. – Астана, 2013. – 100 б.
3. Уалиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. 1985. – 170 б.
4. Құран кәрім қазақша мағына және түсінігі. Сауд Арабиясы, Медине: Фаһд патшаның баспасы, 1991. – 665 б.
5. Ислам: Энциклопедический словарь. – Москва: Наука, 1991. – 315 с.
6. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2004. IX том. – 396 б.
7. *Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâti'l-asfiya*, 2015. Sayfa Sayısı 5323.
8. Şişman Bekir. *Kadın Evliyâ Menkıbeleri (Menâkıb-ı Veliyyâtü'n-Nisâ)*, Şule Yayınları, İstanbul, 2009.
9. İmam Şarani. *Tabakat'ül Kübra – Evliyalı Ansiklopedisi*. 2 Kitap, 4 Cilt. Çeviren: Abdulkadir Akçiçek. – İstanbul, 2011. Sayfa Sayısı 1615. *Orta Anadolu (Kuzey-Güney) Evliyalı* 1-2 Cilt. Takım Kitap. – İstanbul, 2004. Say. 960.
10. *Evliyalı Ansiklopedisi*, 12 cilt. Türkiye Gazetesi / Evliyalı Ansiklopedisi Serisi. – İstanbul, 1992. Say. 5376.
11. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I том. – Санкт-Петербург. – с. 968. 12.
12. Мансұров Н.Б. XIX ғасыр поэзиясындағы араб, иран кірме сөздерінің семантикалық сипаты. – Шымкент: «Нұрдана-LTD» баспасы, 2011. – 124 б.
13. Севортян Э.В. Фонетика турецкого литературного языка. Москва. Изд. АН СССР. 1955. – с.150.
14. Сыздыкова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. – 352 б.

REFERENCES

1. Arabsko-ruskii slovar. – Tashkent: «Kamalak», 1994. II tom. – 484 s.
2. Mansurov N.B. Qazaq tilindegi dini terminder sózdigi. – Astana, 2013. – 100 bet.
3. Ualihanov Sh. Tańdamaly shygarmalary. 1985. – 170 b.
4. Quran kárim qazaqsha magyna jáne túsinigi. Saud Arabiasy, Medine: Fahd patshanyń baspasy, 1991. – 665 b.
5. Islam: Ensiklopedisheskii slovar. – Moskva: Nauka, 1991. – 315 s.
6. Babalar sázi: Júz tomdyq. – Astana: «Foliant», 2004. IX tom. – 396 b.
7. *Hilyetü'l-evliyâ ve Tabakâti'l-asfiya*, 2015. Sayfa Sayısı 5323.
8. Şişman Bekir. *Kadın Evliyâ Menkıbeleri (Menâkıb-ı Veliyyâtü'n-Nisâ)*, Şule Yayınları, İstanbul, 2009.

9. İmam Şarani. *Tabakatü'l-kübra – Evliyalar Ansiklopedisi*. 2 Kitap, 4 Cilt. Çeviren: Abdulkadir Akçiçek. – İstanbul, 2011. Sayfa Sayısı 1615. *Orta Anadolu (Kuzey-Güney) Evliyalari* 1-2 Cilt. Takım Kitap. – İstanbul, 2004. Say. 960.
10. Evliyalar Ansiklopedisi, 12 cilt. Türkiye Gazetesi / Evliyalar Ansiklopedisi Serisi. – İstanbul, 1992. Say. 5376.
11. Radlov B.B. Opyt slovaria turkskix nareshi. I tom. – Sankt-Peterburg. – s. 968.
12. Mansurov N.B. XIX gasyr poeziyasındagy arab, iran kirme sózderiniń semantikalыq sipaty. – Shymkent: «Nurdana-LTD» baspasy, 2011. – 124 b.
13. Sevortian E.B. Fonetika tureskogo literaturnogo iazyka. Moskva. Izd. AN SSSR. 1955. – s. 150.
14. Syzdyqova R. Qazaq ádebi tiliniń tarixy (XV-XIX gasyrlar). – Almaty: «El-shejire», 2014. – 352 b.

Özet

Makalede, dil tarihinde yaygın olarak kullanılan “evliya” sözcüğünün anlamsal doğasını incelenmektedir. Burada kaynak malzemeler dilsel verilere göre ayrılmıştır. Analiz sırasında kelimenin terminolojik, dini, dilbilimsel kavramları, anlambilimsel kullanımı ve tarihsel dönemlerdeki değişiklikleri ile dilin sözcüksel anlamları ve işlevleri incelenmiştir. Bu çalışma ayrıca “evliya” kelimesinin popülerleşmesini, edebi versiyona ve fonetik konuşmanın normlarına uygun olarak oluşumunu içermektedir. Kelimenin yazılı dildeki yeri ve anlamsal doğası belirlenmiştir. Modern telaffuzda kullanılmamasına rağmen, «evliya» kelimesinin tarihi devirlerde en yaygın olarak kullanılan kelimelerden biri olduğu anlaşılmaktadır. Bir kelime başka bir dile geçtiğinde anlamsal ve biçimsel olarak değişmektedir. Bu çalışmada ayrıca “evliya” kelimesinin benimsenmesi sürecinde dilde nasıl aktif bir şekilde dolaşıma girdiği ve ulusal anlamda kullanıldığı ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: evliya kavramı, evliya olmak, kutsal evliya, dini bilgi, dini kavram.

(N. Mansurov, Dilde Evliya Kelimesinin Kullanımı)

Аннотация

В статье рассматривается семантическая природа слова «святой», которое широко использовавшего в истории языка. Исходные материалы дифференцированы по лингвистическим данным. В ходе анализа рассматриваются его лексическая значения и функция, а также семантическое использование и изменения в исторических периодах и терминологические, религиозные, лингвистические концепции слова. А также входит популяризация слова «святой», его формирование в соответствии с литературной версией и нормами фонетической речи. Определено место и смысловая природа слова в письменном языке. Говорят, что слово «святой» является одним из самых распространенных в исторических стихах, хотя в современном произношении оно не используется. Автор говорит, что слово изменяется и адаптируется семантически и лично, когда оно входит в другой язык. Кроме того, было раскрыто насколько слово активно вошло в обращение и использовалось в общенациональном аспекте.

Ключевые слова: понятие святой, стать святым, священная понятие, религиозная концепция, религиозная понятия.

(Н.Б. Мансуров. Использование слова святой в лингвистической концепции)